

УДК 339.5(477)

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ

МАЗАРАКІ А., д. е. н., професор, ректор КНТЕУ

МЕЛЬНИК Т., д. е. н., професор кафедри міжнародної економіки
КНТЕУ

Зовнішній сектор будь-якої країни відчуває економічний "тиск" як з боку інших країн – партнерів або конкурентів на світових ринках, так і з боку власного внутрішнього ринку та його інституціональної інфраструктури. Така дуалістична залежність зумовлює високий рівень волатильності у відносинах із різними країнами-учасниками зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) та у різних видах економічної діяльності всередині країни – передусім експортоорієнтованих чи імпортозалежних. Особливо глибокі зміни відбуваються у цьому секторі в умовах світових криз, адже існують різноманітні інструменти і заходи зовнішньоекономічної політики, які застосовуються урядами з метою виходу з кризи, нівелювання її наслідків і стимулювання посткризового розвитку. У такі періоди часто виникають точки біфуркації, які спричиняють злам старих тенденцій, формування нових конфігурацій чинників, започаткування інших напрямів розвитку та структурних зрушень. Подібна ситуація спостерігається у зовнішній торгівлі України впродовж останніх трьох років. Саме це й актуалізує необхідність дослідження сучасних тенденцій та чинників її розвитку, позитивних і негативних наслідків впливу кризи на цей сектор економіки країни, що і є метою статті.

Зовнішня торгівля України у 2008–2010 рр. перебувала під впливом наслідків світової фінансово-економічної кризи, передусім через значний рівень відкритості економіки, коли зміни кон'юнктури світових товарних ринків та стрімке скорочення вітчизняного виробництва руйнували усталені тенденції її розвитку.

Упродовж 2000–2008 рр. зовнішня торгівля товарами України характеризувалась постійним зростанням. До того ж темпи нарощування експорту та імпорту набагато перевищували зростання ВВП і основних галузей, які формують вітчизняний експортний потенціал та, значною мірою, потреби в імпорті. У 2008 р. кризові явища спричинили зменшення обсягів експортно-імпортних операцій лише в останні три місяці, а в цілому за рік вони зросли, незважаючи на наявну кризу промислового виробництва, яке скоротилось на 3.1 %, та зменшення приросту ВВП до 2.3 %. У 2009 р. криза дала себе знати повною мірою: за умов падіння виробництва і ВВП відбулося набагато глибше падіння товарного експорту та імпорту (рис. 1).

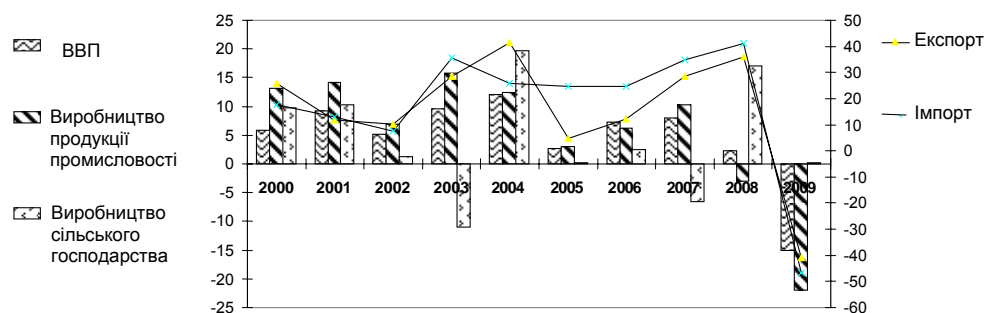
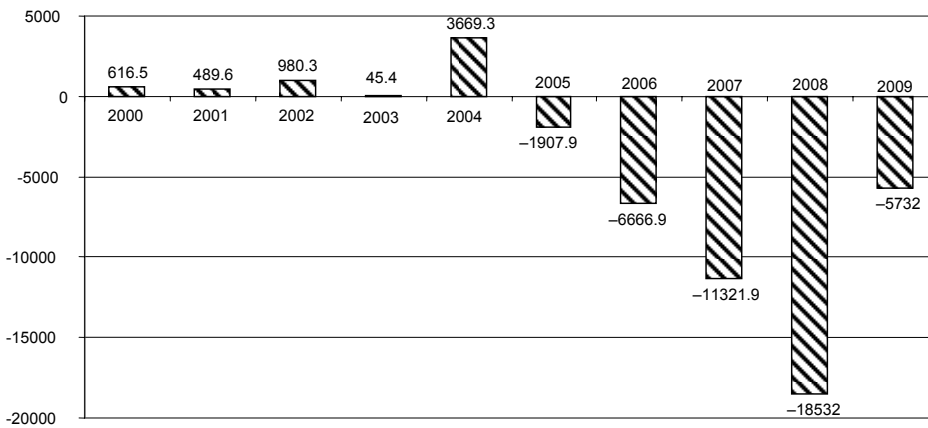

Рис. 1. Динаміка ВВП, виробництва продукції основних галузей економіки, експорту та імпорту товарів, % до попереднього року [1]

Унаслідок кризового падіння цін і зовнішнього попиту на товари українського традиційного експорту в четвертому кварталі 2008 р. і у 2009 р. товарний експорт у вартісному вимірі почав зменшуватися, тяжіючи до рівноваги за умов скрутного становища зовнішніх ринків та більшої привабливості цін на українські експортні товари внаслідок девальвації гривні. З іншого боку, потрясіння, яке отримала фінансово-кредитна система України та, передусім, девальвація гривні, погіршували становище імпортерів.

Подорожчання імпортних товарів, обрахованих у гривні, падіння внутрішнього інвестиційного попиту та, особливо, попиту з боку населення через падіння реальних доходів у кризовому періоді, призвели до зменшення витрат на імпорт. Традиційно стабільна структура експорту та імпорту дещо змінилась, а зовнішньоторговельний дефіцит значно зменшився. Внаслідок цього відбувся злам започаткованої впродовж 2006–2008 рр. тенденції щорічного подвоєння дефіциту товарної зовнішньої торгівлі (рис. 2).

Рис. 2. Динаміка сальдо зовнішньої торгівлі товарами у 2000–2009 рр., млн доларів США [2]

Таке вагоме зниження торговельного сальдо у кризовий рік експерти Держзовнішінформу (ДЗІ) оцінюють як позитивне явище, незважаючи на зменшення обсягів експорту та імпорту. Водночас у структурі зовнішнього товарообігу проявилася нова тенденція зрушення у бік відносного зростання частки експорту. Так, якщо у 2006 р. експорт складав 46 % у сумарному обсязі експорту та імпорту, у 2007 р. – 44.8 %, 2008 р. – 44.0 %, то у 2009 р. – 46.6 %. Тобто можна стверджувати, що світова фінансово-економічна криза змінила структуру української зовнішньої торгівлі товарами у бік збільшення частки експорту.

З огляду на зменшення попиту домашніх господарств та все ще високу імпортозалежність економіки України, що історично склалась і досі не має внутрішніх мотивів до зміни, зниження витрат на імпорт у 2009 р. на 47.7 % порівняно з 2008 р. випереджало зменшення експортних надходжень, які скоротилися на 40.2 %. Завдяки зазначеним чинникам відбулося поліпшення товарного зовнішньоторговельного сальдо у 2009 р., хоча, зважаючи на значну частку витрат на імпорт енергоносіїв, воно й досі залишається від'ємним. Подальшого поліпшення ситуації можна очікувати з огляду на такі чинники, як зменшення енергоспоживання, зумовленого зниженням продуктивності енерговитратних виробництв за умов зменшення зовнішнього попиту або активізація енергозбереження у промисловості та комунальному господарстві.

Вплив світових і внутрішніх економічних факторів на імпорт в Україну в I–III кварталах 2010 р. був неоднозначним. З одного боку, проблеми з одержанням кредитів ускладнили роботу імпортерів окремих товарних груп, але, з іншого боку, постійні негативні економічні очікування населення не тільки не знизили внутрішнього попиту, а й інколи зумовлювали його зростання, особливо у періоди девальваційних коливань курсу гривні відносно долара США та євро. За цих умов населення намагалось забезпечити свої гривневі заощад-

ження шляхом купівлі імпортованих товарів, що не дає підстав очікувати значного зменшення імпорту в секторі домашніх господарств.

Експорт товарів з України за дев'ять місяців 2010 р. становив 36.2 млрд доларів США, що на 8.7 млрд доларів США або на 1.1 % перевищило обсяг експорту за відповідний період 2009 р. У структурі товарного експорту за цей період близько третини належить продукції чорної металургії (2009 р. – 26 %), понад 18 % – агропромислового комплексу (2009 р. – 24 %), дещо зменшилась частка виробів з чорних і кольорових металів (5.7 % у 2010 р. проти 6.2 % у 2009 р.), продукція машинобудування (відповідно 6.3 і 5.7 %) і приладобудування (6.0 проти 5.4 %). Натомість суттєво зросла частка засобів транспорту (3.9 % у 2009 р і 6.1 % у 2010 р.) (рис. 3).

Аналіз структури експорту дозволяє зробити висновок про поступове звуження його товарного асортименту, оскільки обсяг валютних надходжень формується від традиційних товарних груп чорних металів та хімічної промисловості. Водночас, у показниках експорту за 9 місяців 2010 р. можна вбачати започаткування товарної структури експорту посткризових часів із випереджаючим збільшенням частки товарів АПК.

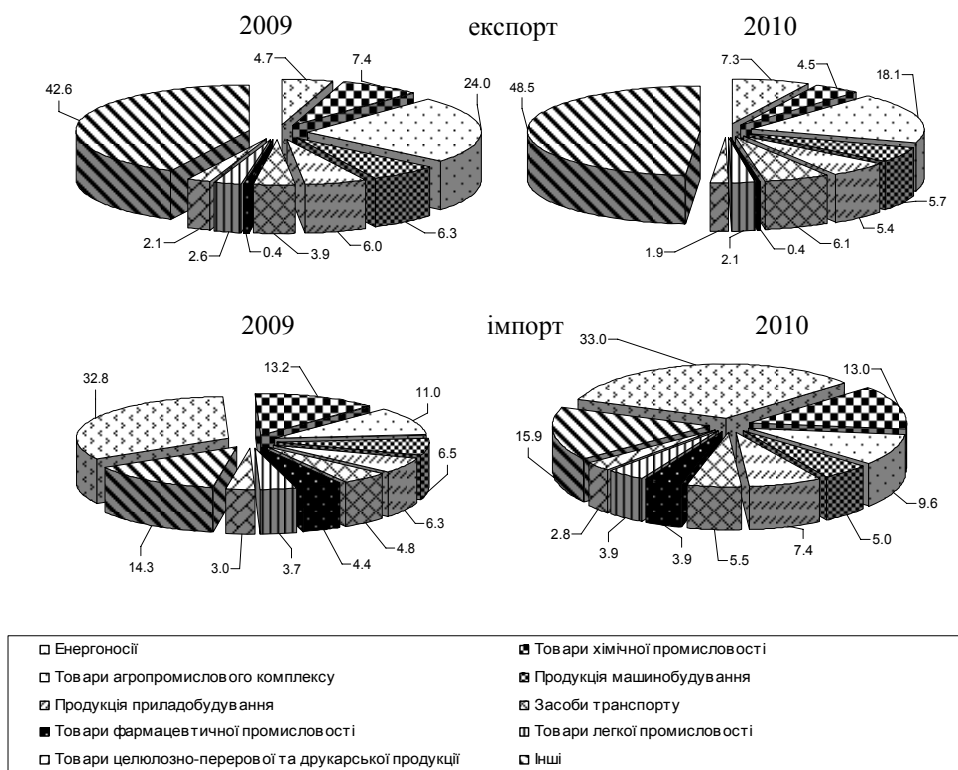

Рис. 3. Товарна структура експорту та імпорту за 9 місяців 2009 та 2010 року, % [2]

Обсяг імпорту до України у вартісному обчисленні за 9 місяців 2010 р. становив 41.68 млрд доларів США (проти 31.5 за відповідний період 2009 р.).

Товарна структура імпорту, як і впродовж декількох попередніх років, у 2010 р. залишалась відносно стабільною: провідними імпортованими товарними групами є енергоносії (33 %), продукція хімічної промисловості (13 %) та машинобудування, включаючи приладобудування та засоби транспорту (18 %), продукція АПК (9.6 %). За рік зміни у загальній структурі імпорту були незначними: дещо зросла частка енергоносіїв (з 32.8 % до 33.0 %), зменшилась частка сільськогосподарських продуктів (з 11.0 % до 6.3 %) та частка продукції хімічної промисловості (з 13.2 % до 13.0 %), зросла частка витрат на імпорт засобів наземного транспорту (з 4.8 % до 5.56).

Географічна структура товарних ринків української зовнішньої торгівлі за 9 місяців 2010 р., як і раніше, залишалась стабільною і практично не відрізнялась від середньорічної структури 2001–2009 рр., але і на ній відбилися наслідки кризи. Основним регіоном експорту товарів були країни СНД: їх частка становила 48.4 % загального обсягу експорту, у тому числі 33.9 % товарів надійшло до Росії. На країни ЄС у географічній структурі експорту припадало 32.0 %, а на країни Близького та Середнього Сходу – 20.3 %.

Отже, структура експорту в регіональному розрізі свідчить про консолідацію традиційних для України експортних ринків за рахунок зменшення показників експорту до інших країн. Наприклад, у 2010 р. частка експорту до країн Південно-Східної Азії становила 8.5%, тобто зменшилась порівняно з 2009 р. на 5.6 %. Найвагоміші потоки експортної продукції спрямовувались до Росії, Туреччини, Італії, Білорусії, Польщі, Німеччини та Індії.

Географічна структура українського імпорту практично не змінилась, хоча реальні обсяги значно зменшились. Обсяг імпорту з країн СНД за 9 місяців 2010 р. досяг 49.57 % загального обсягу імпорту (збільшення частки на 35 % порівняно з аналогічним періодом 2009 р.), а імпорт з країн ЄС склав 35.5%, тобто збільшився на 22. %. Частка імпорту з Росії становила 40.9 % – збільшення обсягів на 84.37 %. Частка імпорту із країн Південно-Східної Азії становила 13.3 % (збільшення обсягів на 49.7 %). Отже, в імпорті, як і в експорті, спостерігалася консолідація традиційних для України ринків за рахунок зменшення показників імпорту з інших країн. Країнами найбільшого імпорту до України були Росія, Китай, Німеччина, Польща, Білорусь, США та Італія.

Сальдо зовнішньої товарної торгівлі України за 9 місяців 2010 р. було від'ємним (–5.4 млрд доларів США) і на третину більшим порівняно з аналогічним періодом 2009 р. Отже, темпи зростання від'ємного торговельного сальдо за досліджуваний період є значно меншими і не

відтворюють докризову тенденцію щорічного подвоєння торговельного дефіциту.

Аналіз формування торговельного сальдо за 9 місяців 2010 р. свідчить, що воно відбувалося передусім за рахунок зростання доходу від традиційно сильних експортних товарних груп і його покращання; тобто, певного зменшення від'ємного сальдо за окремими товарними групами. Збільшенням додатного торговельного сальдо характеризувалися такі товарні позиції, як неблагородні метали і вироби з них (за 9 місяців 2010 р. зросли на 36.7 % порівняно з аналогічним періодом 2009 р.), деревина і вироби з неї (на 32.4 %), засоби пересування залізницею (збільшились у 2.3 раза), продукти неорганічної хімії (у 2.1 раза), руди, шлаки і зола (у 2.3 раза). За низкою товарних груп за 9 місяців 2010 р. відбулося зниження додатного сальдо торгівлі порівняно з аналогічним періодом 2009 р. Насамперед це стосується продукції АПК (зменшення на 18 %), добрив (на 20 %), одягу текстильного (на 35 %), авіаційних апаратів (на 60 %).

Дещо знизилось від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі продуктами органічної хімії з -292.3 до -165.8 млн доларів США, поверхнево активними речовинами з -211.0 до -205.6 млн доларів США.

Водночас експерти ДЗІ відзначають, що резерви для покращання сальдо зовнішньої торгівлі вичерпалися ще у 2005 р. [2]. Відносно стабільна і сприятлива кон'юнктура стосовно товарів українського експорту на ринках чорних металів та виробів з них, продуктів АПК та хімії до кінця 2008 р. ще забезпечувала зростання експортних надходжень за рахунок зовнішніх цін, але виробничі можливості цих галузей вже тоді досягли насичення [3].

Зростанню дефіциту торговельного балансу сприяло постійне нарощування імпорту енергоносіїв, машинобудівної продукції, автомобілів, продуктів хімічної промисловості та споживчих товарів. Така ситуація спричинена відсутністю структурного реформування української економіки. Кризові явища 2008–2009 рр. сприяли очищенню торговельного балансу України від надмірного імпорту, зменшивши витрати на нього до більш-менш прийнятних розмірів.

На жаль, багато підприємств України не скористалися можливостями високої кон'юнктури, що склалася на світових ринках традиційних експортних товарів, і не перейшли до інтенсивного технічного переозброєння. Однак низка вітчизняних металургійних підприємств навіть у післякризових умовах не зупиняють або відновлюють раніше розпочаті проекти. Хоч і не такими темпами, як раніше, але триває облаштування родовищ залізної руди, реконструюються сталеплавильні та прокатні потужності, що дає надію на повернення сприятливої кон'юнктури на чорні метали та металургійну сировину в довгостроковій перспективі.

Результати аналізу свідчать, що Україна має ще один ресурс зростання обсягів експортної діяльності – це агропромисловий комплекс. За оцінками фахівців, високі ціни на продовольство при його недостатності у світі можуть стати перманентними, що стимулюватиме привабливість АПК щодо нарощування обсягів його продукції.

Нині світова економіка продовжує функціонувати без суттєвих зламів, отже, український експорт має ніші, хоча у дещо звуженому вигляді. Україна має передумови для інтенсифікації АПК, за умов, що політика підтримки експорту буде більш оптимальною. Імпорт цієї продукції до України вже суттєво знизився останніми роками, є підстави для зниження інвестиційного імпорту та, можливо, імпорту енергоносіїв залежно від тенденцій розвитку промислового виробництва та його технологічної модернізації.

Дослідження зовнішньої торгівлі України за основними групами товарів дозволило виокремити спеціальні чинники, які впливають на формування експортних потоків та імпорتنих надходжень і спроможні визначати напрями їх зміни у короткостроковій перспективі.

Найвагомішою позицією українського експорту лишаються товари гірничо-металургійного комплексу, які забезпечують 35–40 % валютних надходжень. На жаль, українська металургія у світовому поділі праці є постачальником напівфабрикатів та прокату з низькою доданою вартістю, які чутливі до циклічних коливань за рівнями попиту і цін на світових ринках, що пов'язано з технічною і технологічною відсталістю цієї базової галузі економіки при постійному дефіциті інвестицій. За оцінками фахівців, при необхідному обсязі щорічного фінансування в модернізацію металургійних комбінатів у розмірі 2 млрд доларів США, реальне фінансування за останні десять років не перевищувало 800 млн доларів США. За 9 місяців 2010 р. експорт неблагородних металів та виробів із них зменшився проти найбільш вагомого показника січня-вересня 2008 р. в 1.8 раза, але зріс майже на 40 % порівняно з відповідним періодом 2009 р., що є результатом повільного відновлення як металургійної промисловості України, так і споживачів вітчизняної експортної продукції після світової фінансової кризи.

Однак критична залежність від кон'юнктури зовнішніх ринків металу за умов незмінної товарної структури експорту, низької продуктивності праці, недосконалої транспортної інфраструктури значно погіршують позиції українських металургів у глобальному конкурентному середовищі. Для підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробів із чорних металів необхідно активізувати реалізацію інвестиційних проектів модернізації виробництва, впровадження енергозберігаючих технологій, забезпечити розвиток суміжних галузей – споживачів металопродукції. Державна політика у цій галузі повинна спрямовуватися на стимулювання використання сучасних ефективних

технологій виробництва й енергозбереження, сприяння збільшенню внутрішнього споживання металу за рахунок інтенсифікації розвитку споживачів металопродукції та будівництва. З метою обмеження експорту низькотехнологічної продукції доцільно запровадити експортне мито на вивіз напівфабрикатів, як це здійснено, наприклад, у Китаї.

Постійне зростання чисельності населення Землі, а також тенденція до зростання доходів спричиняють збільшення попиту на продукти харчування та обсягів світової торгівлі сільськогосподарськими товарами. На міжнародних ринках відбувається помірне зростання номінальних цін на продукцію АПК, що пов'язано з відновленням темпів зростання економік багатьох країн.

Для сільськогосподарських і продовольчих товарів частка експорту товарів 1–24 груп Українського класифікатора товарів ЗЕД у загальному українському експорті складала 16–24 %. Зростання експорту пов'язане із високими врожайми сільськогосподарських культур, стабільно високим зовнішнім попитом на вітчизняну продукцію, її більш високою ціною конкурентоспроможністю, зростанням цін на світовому ринку. Водночас суттєво збільшився у 2008–2009 рр. імпорт агропромислових товарів із традиційних 7–9 до 8–11 % завдяки зниженню ставок ввізного мита, збільшенню потреб підприємств харчової промисловості в імпортній сировині, а населення – у продукції, що не виробляється в Україні.

Україна має можливість нарощувати експорт зерна, соняшникової олії, молочних продуктів, зокрема твердого сиру. Однак інколи державна політика гальмує цей процес. Наприклад, високий врожай зернових і зростання попиту на зерно у світі у 2009–2010 рр. були сприятливими для українського експорту, проте введення Урядом експортних квот та непрозорі правила гри на ринку не дозволили вітчизняним експортерам закріпити імідж стабільних постачальників зерна.

Завдання збільшення експортного потенціалу молочної продукції наштовхується на запровадження нової системи дотацій, яка передбачає підтримку виробників тваринницької продукції з розрахунку на голову худоби, що призведе до зниження виробництва молока і, у свою чергу, до зростання конкуренції за сировину та збільшення закупівельних цін; зумовить погіршення товарності молока, і як наслідок, зниження обсягів експорту молочних продуктів. Також слід зазначити, що новий порядок виплат дотацій спричинить нестачу обігових коштів у виробників молока, що зумовить скорочення виробництва і масове закриття молокопереробних заводів.

Необхідно нормалізувати відносини з країнами-імпортерами молочної продукції, передусім із Росією, з метою нівелювання наслідків "молочних воєн". Надзвичайно важливо запровадити стандарти якості та безпечності харчової продукції, що відповідатимуть міжнародним вимогам.

У 2009 р. імпорт товарів хімічної промисловості зменшився на 54 %, тоді як експорт – на 97 %. У 2010 р. імпорт цих товарів зростав значно швидше, завдяки збільшенню попиту на полімери та засоби захисту рослин. Споживання цих товарних груп традиційно зростає у світі, а спеціалізація з їхнього виробництва у світовій економіці закріплюється за Китаєм. Однак об'єктивні фактори для власного виробництва деяких товарів зазначеної групи склалися ще за радянських часів, а нестачу сировини Україна може компенсувати науковими здобутками та передовими технологіями.

Зростання експорту товарів хімічної промисловості впродовж п'яти років було незначним через втрату Україною найбільших азійських ринків збуту своєї стратегічної продукції – карбаміду, цю нішу зайняв Китай. Це обумовлено тим, що Україною не було здійснено жодних запобіжних заходів. Більше того, за роки незалежності вітчизняні виробники хімічної продукції не мали ніяких зв'язків із країнами-імпортерами товарів, оскільки карбамід і аміак завжди продавався трейдерами на спотовому ринку. Стримують розвиток галузі зростання цін на газ, високий рівень енергоспоживання, а також низька якість окремих виробів.

За 9 місяців 2010 р. експорт продукції машинобудування збільшився на 19.1 % порівняно з відповідним періодом 2009 р., імпорт – на 1.5 %, що зумовило зменшення від'ємного сальдо майже у 19 разів. Експорт продукції машинобудування останнім часом вирізняється дуже вузьким асортиментом – це практично лише дві товарні підгрупи: двигуни і насоси для газо- і нафтотранспортних галузей.

Із продукції приладобудування експортувалися електродвигуни, генератори і трансформатори, але через високу нестабільність поставок за 9 місяців 2009 р. експорт цих товарів зменшився на 20 %. Експорт транспортних засобів представлений переважно залізничними вагонами й авіаційною технікою. У цілому торгівля товарами цієї групи формувалась під впливом попиту, який щодо інвестиційних товарів був украй низьким. Водночас, завдяки кредитам зросли обсяги продажів та імпорт споживчих товарів. Активним приростом характеризувався також імпорт сільськогосподарської техніки.

Для подальшого розвитку експортного потенціалу машинобудування необхідно створити інноваційні підприємства за технологіями 5–6 укладів, стимулювати розвиток виробництва нової техніки (наприклад, літаків, суден) на окремих діючих підприємствах за належної державної стимулюючої політики.

У перспективі на розвиток зовнішньої торгівлі України впливатимуть певні чинники. *По-перше*, збережеться значна частка в експорті сировинних товарів та продукції з відносно низькою доданою вартістю. Для поживлення їх експорту велике значення матиме поліпшення якості товарів шляхом технологічної модернізації металур-

гійних підприємств та відновлення попиту на метали на світових ринках. *По-друге*, збережеться залежність України від імпорту енергоносіїв, хоча можна очікувати подальше скорочення споживання газу в промисловості за умов підвищення технологічного рівня основних енергоспоживаючих виробництв. *По-третє*, реальне кінцеве споживання домогосподарств, що було рушійною силою зростання українського ВВП останніх трьох передкризових років, постійно знижується через консервативну політику оплати праці найманих працівників і високу інфляцію. Низька платоспроможність домогосподарств впливає на імпорт у бік його здешевлення, що сприятиме зменшенню дефіциту торговельного балансу. Українська економіка продовжує потерпати від збитковості майже 40 % підприємств і нагромадження значних обсягів корпоративного боргу. Можливо, для прискорення виходу з кризи необхідно не лише реструктуризувати борги, а й вдаватися до використання механізму банкрутства підприємств і зміни власників.

Для зменшення впливу світової кризи на економіку України та її зовнішню торгівлю потрібні політична воля, узгодженість дій влади, бізнесу та суспільства в цілому. Процес формування зовнішньоторговельного балансу України, зіставлення експортного потенціалу національної економіки та потреб в імпортних надходженнях потребують пильної уваги, постійного дослідження чинників і шляхів найменш болісного виходу із кризи та забезпечення наступного ефективного зростання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Державний* комітет статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
2. *Держзовнішінформ*. — Режим доступу : <http://www.ukrdzi.com/ru>.
3. *Мазаракі А. А.* Регуляторна політика у сфері зовнішньої торгівлі : монографія / А. А. Мазаракі, Т. М. Мельник. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. — 470 с.